

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

УДК 316:421

Біденко Ю.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У статті висвітлюються підходи до визначення громадянського суспільства, його ролі в державній політиці та даються варіанти його періодизації. Автор розглядає розвиток громадянського суспільства в Україні як процес, що має свою логіку та традиції, включаючи формування громадянських теорій та структур у XIX – першій половині XX ст., комуністичну та власно незалежницьку стадії. Також визначаються головні етапи й особливості становлення громадянського суспільства в незалежній Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство I II III, третій сектор, стадії та етапи становлення громадянського суспільства, громадські організації.

Біденко Ю. М.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО: ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ В УКРАИНСКОМ КОНТЕКСТЕ

В статье освещаются подходы к определению гражданского общества, его роли в государственной политике и даются варианты его периодизации. Автор рассматривает развитие гражданского общества в Украине, как процесс, обладающий собственной логикой и традициями, включающий формирование гражданских теорий и структур в XIX – первой половине XX ст., коммунистическую и собственно независимую стадии. Также определяются основные этапы и особенности становления гражданского общества в независимой Украине.

Ключевые слова: гражданское общество I II III, третий сектор, стадии и этапы становления гражданского общества, общественные организации.

Bidenko Yu.

CIVIL SOCIETY: PROBLEMS OF DEFINITION AND PERIODIZATION OF THE DEVELOPMENT IN THE UKRAINIAN CONTEXT

The article highlights the approaches to the definition of civil society, its role in public policy and provides options for its periodization. The author examines the development of civil society in Ukraine, as a process with its own logic and traditions, including the formation of civic structures and the theories of the XIX - first half of the XX century, a communistic and independent stages. Also there is defined main periods and special features of civil society development in modern independent Ukraine.

Key words: civil society, I II III, the third sector, stages of development of civil society, civic organizations.

Незважаючи на довгу історію теоретико-методологічної розробки категорії „громадянське суспільство”, в останні роки питання його становлення й розвитку стало більш активно вивчатися вченими різних напрямків соціальних знань. Дослідники намагаються знайти пояснення тим змінам, які відбуваються в інститутах і функціях громадянського суспільства у зв'язку з розширенням соціальних функцій держави, становленням незалежних держав після „параду суверенітетів” кінця ХХ ст., „кольоровими” та „мережевими” революціями кінця першого десятиріччя 2000-х рр., глобалізацією тощо. Громадянське суспільство характеризується зовнішньо стійкою, але внутрішньо динамічною системою активно взаємодіючих між собою спільностей людей, соціально-економічних і культурних інститутів, спроможних запобігти політичному волюнтаризму й забезпечити людині свободу участі в них. Громадянське суспільство спрямоване насамперед на реалізацію творчого потенціалу особистості, зокрема на захист громадян від перевищення державою своїх повноважень, і на доцільне в кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур і їхньої діяльності [1, с. 629].

На думку відомого соціолога неофункціоналіста Дж. Александера „громадянське суспільство потрібно розуміти як аналітичну, а не конкретну категорію. Воно не є сферою, до якої можна доторкнутися або яку можна побачити” [2, р. 168].

При всій різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства, переважна більшість дослідників сходяться на тому, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має певне аналітичне навантаження лише у випадку розмежування суспільства й держави. Крім того, воно має певні якісні характеристики. Тому його не слід змішувати з „людським суспільством” взагалі ні історично, ні структурно, ні культурно.

Громадянське суспільство – це стара, але дуже актуальна теоретична концепція, котра, на думку Дж. Кіна, усе ще „володіє значним аналітичним, нормативним і політичним потенціалом” [3]. Причому тепер, як вважає Дж. Александер, вона прийшла в науку надовго. З крахом комунізму і кризою соціалістичних ідеологій центр ваги у дослідженні соціальних проблем перенесено

з соціалізму на демократію. А в „арсеналі” демократичної теорії найбільш підходящою для аналізу соціальних проблем є саме концепція громадянського суспільства.

Слід враховувати й те, що на сучасному етапі розвитку соціальних наук для її осмислення і використання склались сприятливіші умови. Ще в 1960-ті роки Т. Парсонс заклав основи для глибшого розуміння цієї категорії в контексті інших сфер суспільної системи, прив'язавши ідею громадянського суспільства до зростання соціальної солідарності. Він назвав сферу розширеної солідарності „соціальною (соціетарною – *societal*) сферою” [2, р. 161, 167]. Саме це поняття і є, на думку Александера, структурно найближчим до громадянського суспільства. Погоджуючись з цією думкою, ми спробуємо нижче використати такий підхід при визначенні суті поняття „громадянське суспільство”.

Як зазначає Ч. Тейлор, поняття громадянського суспільства вживається у наш час щонайменше у трьох значеннях. Мінімальний його обсяг дорівнює існуванню незалежних від держави громадських організацій, або як тепер прийнято говорити – „третього сектора”. Друге значення, більш точне в науковому сенсі, охоплює усю соціальну структуру, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій (про це, власне, і йшлося вище). Воно також розглядається у третьому ракурсі – як фактор впливу на державну політику, тобто як сукупність груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві.

Як було зазначено, більшість сучасних дослідників трактують громадянське суспільство як *ідеально-типову* категорію, що одночасно описує та передбачає складний і динамічний ансамбль неурядових інститутів, що, на думку Дж. Кіна, по-перше, охороняються законом; по-друге, дотримуються таких тенденцій у своєму функціонуванні як: ненасильство, самоорганізація, саморефлексивність; по-третє, перебувають у постійних розбіжностях з інститутами державної влади, які, тим не менше, „оформлюють”, обмежують та уможлиблюють їхню діяльність [3, с. 16].

Таке бачення громадянського суспільства свідчить, на нашу думку, про наявність низки його переваг, серед яких приділення надзвичайної уваги свободі індивідів від насилля; важливість надання групам та індивідам можливості вільно і у межах закону визначати та висловлювати у

різних формах свою соціальну ідентичність; неможливість, за епохи комп'ютеризації, збереження „свободи комунікації” без створення низки різних за розміром недержавних засобів масової інформації; перевага політично регульованих та соціально стримуваних ринків як інструментів усунення тих елементів виробництва, яким не вдається функціонувати відповідно до сучасних стандартів ефективності [3, с. 19]. На думку Дж. Кіна, для більшості держав у цьому контексті йдеться про назрілу необхідність залучення у демократичну політику фактора „суспільного життя” як можливої сфери демократизації державної машини та її апарату [3, с. 20–21].

Сьогодні чимало авторів вважають громадянське суспільство ключовим поняттям посткомуністичної трансформації. Серед дослідників перехідних процесів панує переконання, що „демократія проголошена не може стати демократією реальною, доки громадянське суспільство не зміцніє настільки, щоб стати дієвим конкурентом і опонентом старої номенклатури”, що „без вільного та потужного громадянського суспільства ринковий капіталізм неминуче перетвориться на капіталізм мафіозний” [4, с. 77].

Проте *періодизація* розвитку громадянського суспільства в цілому та в Україні зокрема досі залишається предметом наукових дискусій. Питання ускладнюється тим, що громадянське суспільство (власне, як і демократія) одночасно є ідеєю та практикою, ідеальним науковим типом та об'єктивною реальністю, тож періодизувати його історичний поступ у будь-якому суспільстві можливо лише з урахуванням двох аспектів – власне історичного та ідейно-наукового. З цієї точки зору, в світовому розвитку громадянського суспільства американський вчений Дж. Александер виділяє три великі стадії, що умовно названі ним „громадянським суспільством I, II і III” [5, с. 2].

Громадянське суспільство I (і як соціальний феномен, і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII до 1-ої половини XIX ст. Його основні положення були сформульовані такими видатними мислителями як Дж. Локк, А. Фергюссон, Ш. Л. Монтеск'є, І. Кант, Ф. Г. Гегель, А. де Токвіль. Застосувавши термін „societas civilitas” (пізніше „civil society” – цивільне суспільство) для означення нових суспільних порядків, які утверджувались на їхніх очах, ці мислителі започаткували

властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства та держави, їх трактування як певного типу антиномії, за допомогою якої суспільна система описується як поділена на дві взаємопов'язані та взаємозумовлені, проте відмінні і, в ідеалі, автономні сфери: політичну і громадську (соціальну, соціетарну). Життя в останній ґрунтується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їхньому праві творити спілки та асоціації, захищати власні інтереси, запобігати або протистояти сваволі державних зверхників. Ранні концепції громадянського суспільства наголошували на економіці як його головній складовій частині. Адже саме тут індивіди проявляли себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнули якомога меншого втручання держави у свої справи.

„Громадянське суспільство I” на практиці було молодим буржуазним суспільством, яке утверджувало ліберальні свободи, підкорялося законові, формувало громадську думку щодо проблем, які були визнані загальнозначущими. Людей у ньому єднали спільні інтереси. Захищати ці інтереси люди намагалися через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Ринок надавав цьому суспільству механізмів саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Разом з тим, ринок привніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності [5, с. 9].

У міру усвідомлення цих проблем зростала стурбованість щодо них, ширилися класові антагонізми, загострювалася класова боротьба, а теорія громадянського суспільства, яка акцентувала увагу на позитивних, солідаристських аспектах, відходить у минуле. Настає період „громадянського суспільства II”, який триває від середини XIX до 2-ої пол. XX ст. Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство значною мірою зберігається (а в країнах т.зв. „другого „ешелону” цивілізації щойно починає утверджуватись). Але в багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, його якісні параметри тепер змінюються. На думку української дослідниці А. Колодій, на період

„громадянського суспільства II” припадає найвище піднесення громадського життя, широке поширення громадянських практик у Центрально-Східній Європі та, зокрема, в Україні [6, с. 9].

Серед західноєвропейських теоретиків 1-ої пол. XX ст. всебічно досліджував феномен громадянського суспільства італійський марксист А. Грамші. Проте його експлікації громадянського суспільства відбувалися частково і з властивою марксистам політичною метою: позбутися поділу на громадянське суспільство і державу і побудувати так зване „регульоване суспільство” [3, с. 22]. Та після II Світової війни, особливо з настанням III хвилі демократизації країн світу, твори А. Грамші послужили містком, який з’єднав майже розірвану традицію теорії та практики громадянського суспільства в західних країнах, а сам він став провісником наступного етапу в її розвитку – „громадянського суспільства III”. Цей етап приніс відродження та осучаснення ідеї, впровадження її в життя нових країн і навіть континентів.

Саме прихильники марксизму актуалізували концепцію громадянського суспільства в післявоєнний час, скориставшись нею для критики „соціалістичного авторитаризму” в Центрально- та Східноєвропейських країнах. Як зазначають з цього приводу Е. Арато та Дж. Коен: „для них знання Гегеля, молодого Маркса і Грамші було живим зв’язком із концепцією громадянського суспільства і дихотомією „державна – суспільство”. Проте самі вони, завдяки протилежному до марксистського трактуванню цього фундаментального поняття, незабаром перетворилися з неомарксистів на „постмарксистів” [7, с. 25]. Найвідомішим серед дослідників цієї стадії був Ю. Габермас, який висунув теорію „публічної сфери” („сфери відкритості”), що справила істотний вплив на подальшу інтерпретацію поняття [8, с. 60].

Надзвичайний успіх раніше забутої концепції громадянського суспільства в післявоєнний період, а особливо у 80-90-ті роки XX ст. пояснюється тим, що за її допомогою спершу було розроблено нову „стратегію трансформування диктаторських режимів” [7, с. 26], а відтак вона стала інструментом пояснення, чому і як відбулося падіння комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі та від чого тут залежатимуть успіхи в утвердженні демократичних інститутів. Проте вплив

концепції не обмежується країнами, що здійснюють перехід від авторитарних і тоталітарних режимів до демократії.

Більшість сучасних українських дослідників схильні аналізувати *динаміку* та *періодизацію* громадянського суспільства в Україні як явища, що виникло зі здобуттям незалежності, пропонуючи варіанти початку його періодизації з 90-х рр. XX ст. – тобто починаючи із сучасному етапі, або зі стадії „громадянського суспільства III” у категоріях Дж. Александера. Серед цих аналітиків Є. Бистрицький, Т. Войтенко, О. Гончарук та Ю. Привалов, Г. Зеленько, А. Колодій, Д. Кольцова, В. Крисаченко, М. Лациба, В. Моргун, В. Омелько, О. Полішкарлова, Л. Рощина та ін.

Проте, також існує група вчених, які схильні датувати початок розвитку громадянського суспільства на українських теренах дещо раніше – серединою XIX – поч. XX сторіччя – первинним періодом наукового осмислення концепту та вкорінення практик громадянської самоорганізації – тобто на етапі формування громадянських інституцій у більшості Східноєвропейських країн, або на стадії „громадянського суспільства II” згідно з ДЖ. Александером. Такі підстави для періодизації надають у своїх працях І. Гороховський, Я. Грицак, М. Гуренко-Вайцман та Н. Флік, Л. Кириченко, А. Колодій, І. Пасько, С. Третяк, Л. Усаченко, Б. Цимбалістий та ін. На підставі аналізу цих наукових розробок ми можемо запропонувати такий *варіант періодизації* розвитку громадянського суспільства на території України:

- *протогромадянська стадія* (сер. XIX – поч. XX ст.), на якій відбувалися спроби концептуалізації громадянського суспільства з боку українських учених та формувалися практики соціальної кооперації, самоуправління, публічної взаємодії;

- *комуністична стадія* (1920-ті – 1987 рр.), яка характеризувалася згортанням, а іноді й фізичним нищенням елементів громадянського суспільства, зведення їх до форм, прийнятних для держави та партії. Проте ця стадія, у свою чергу, може диференціюватися в залежності від суворості режиму щодо громадянського суспільства – адже доба існування СРСР включала етапи сталінського тоталітаризму, „відлиги”, дисидентських рухів, „перебудови” та гласності;

- *незалежно-державницька стадія* (1991 – по теп. час), якій передував

кількарічний *етап лібералізації та руйнації комуністичної системи 1987-1990 рр.* З 1991 р. розвиток громадянських інституцій стає частиною розбудови незалежного українського суспільства, і яку також можна диференціювати на декілька етапів, пов'язаних із особливостями українського державотворення та змінами в суспільно-політичних процесах суверенної України.

Україна після здобуття незалежності опинилась у специфічних умовах: сформувалися ерзацдержави та суспільство, якому ще треба стати громадянським. Найбільш бажаною моделлю розвитку українського соціуму було паралельне становлення інститутів держави та громадянського суспільства. На думку О. Полішкаррової, гармонізувати цей процес не вдалося [9, с. 11].

Враховуючи об'єктивну нерівномірність розвитку незалежної України, яка зумовила строкатість наукових поглядів на періодизацію її соціально-політичного процесу, в нашому дослідженні також доречно виділити відповідні *етапи* формування громадянського суспільства:

- *1991 – 1996 рр.* – легалізація громадських рухів, оформлення нормативно-правової бази діяльності громадського сектору та Конституційне закріплення ролі людини в суспільстві;

- *1996 – 2005 рр.* – становлення громадянських інституцій під „протекторатом” держави, їхнє поступове організаційне зміцнення та спроможність протидіяти режиму;

- *2005 – теп. час* – зростання ролі громадянських інституцій, перетворення на самостійних акторів суспільного життя, що супроводжується консолідацією зусиль з реалізації інтересів та вирішення спільних проблем.

Аналізуючи причини недорозвинутості громадянського суспільства на цьому етапі, Г. Зеленько відзначає суспільну недовіру до суспільних і політичних інститутів, які функціонально призначені захищати права громадян. Низький рівень політичного включення громадян пояснювався, по-перше, звуженням простору публічної політики, тим, що громадяни не відчували реальної здатності впливати на політику держави, по-друге, тим, що українське суспільство все ж залишалося суспільством споживацьким, де більше 60% перебуває за межею бідності, відтак зусилля громадян спрямовані на елементарне виживання і адаптацію до нових умов життя. Водночас

українці відчували, що на тому етапі, у політиці зник дух змагальності, що участь у політиці дає людині змогу впливати на зміну життя, захисту власних позицій [10].

На останньому – сучасному етапі, згідно з рейтингами незалежних міжнародних організацій, показники розвитку громадянського суспільства в Україні останніми роками значно поліпшилися та виглядають краще, ніж у інших пострадянських державах. Наприклад, за оцінкою авторитетного рейтингу міжнародної незалежної організації „Freedom House”, Україна тривалий час за рівнем політичних прав і громадянських свобод отримувала оцінку лише „частково вільної” країни. Але у 2005-2010 рр. її рейтинг піднявся та утримувався на рівні оцінки „вільної” країни (єдиної на пострадянському просторі, окрім країн Балтії) [11].

Не зважаючи на позитивну динаміку попередніх етапів розвитку громадянського суспільства в Україні, ступінь залучення громадян до діяльності його інститутів залишається гранично низьким. Переважна більшість опитаних громадян заявляють, що не належать до жодної з громадських і політичних організацій чи рухів. Проте, позитивною тенденцією є те, що їх частка поступово скорочується. У 2004 р. вона складала 83,8 %, у 2005 р. – 83,7 %, у 2006 р. – 83,6 %, а у 2010 р. – 82,3 % [12]. За співвідношенням питомої ваги громадських організацій до кількості населення Україна все ще значно поступається іншим європейським країнам. Так, наприклад, в Україні на 10 тис. населення існує 11 зареєстрованих громадських організацій, в Угорщині – 46, в Хорватії – 85, а в Естонії – 201 [13, с. 6].

До того ж, на думку експертів, більшість зареєстрованих в Україні організацій існують лише формально, або функціонують епізодично. За різними оцінками, активні і постійно діючі громадські організації становлять лише 8-9 відсотків від їхньої загальної кількості в Україні, або близько п'яти тисяч організацій [14, с. 18 ; 15 с. 13]. Відповідно до існуючих міжнародних критеріїв до активних відносяться організації, що працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та є відомими в своєму регіоні.

В якості *висновків* можемо стверджувати, що періодизація розвитку громадянського суспільства показує, що з кожним новим етапом активність, кількісні та якісні параметри громадянських інституцій

зростають. Проте, не слід забувати, що згідно з західними теоретиками громадянське суспільство розвивається та трансформується не рівномірно у різних культурно-історичних регіонах світу, і, більше того, є здебільшого ідеально-абстрактною категорією, яка умовно позначає всю сукупність поза державних інститутів, акторів і практик, але не має нести візково-нормативного навантаження. Це й пояснює факт співіснування активності деяких громадських акторів, порівняно високий рівень свободи в Україні, та одночасно низький рівень довіри та активності з боку громадян. На нашу думку, основними причинами низького рівня довіри до громадських організацій та громадської пасивності були й залишаються: посттоталітарна свідомість, зайнятість громадян повсякденними проблемами виживання, недостатня інформованість про існуючі громадські організації та ефективність їх діяльності, пасивність самих громадських організацій щодо інформування громадян та їх залучення до своєї діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власюк О. Український соціум : [монограф.] / О.С. Власюк, В.С. Крисаченко, М.Т. Степико та ін.; [під ред. В.С. Крисаченка]. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
2. Alexander J. Bringing Democracy Back In / Intellectuals Beyond Academy / [ed. by Ch. Lemert]. – Sage, 1990.
3. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Дж. Кін; [пер. з англ., ред. О. Грищенко]. – К. : „К.І.С.”; „АНОД”, 2000. – 192 с.
4. Ігнат'єфф М. Про громадянське суспільство. Стаття-рецензія на книгу: Ernest Gellner. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals / М. Ігнат'єфф // Сучасність. – 1995. – № 10. – С. 70–78.
5. Alexander J. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / Jeffry C. Alexander // In the book: Real Civil societies. Dilemmas of Institutionalization; [ed. by Jeffrey C. Alexander]. – London etc. : Sage, 1998. – P. 1–19.
6. Колодій А. Історія еволюції громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / А. Ф. Колодій // Незалежний культурологічний часопис „І”. – Львів. – № 21. – 2001. – С. 6–32.
7. Арато Э. Возрождение, упадок и реконструкция концепции гражданского общества / Э. Арато, Дж. Коген // Политическая мысль. – 1996. – № 1. – С. 23–31.
8. Перегудов С. Гражданское общество: „трехчленная” или одночленная модель / С. П. Перегудов // Политические исследования. – 1995. – № 3. – С. 58–60.
9. ПолішкарOVA О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / О. ПолішкарOVA. – Чернівці, 2002. – 18 с.
10. Зеленько Г. Політична участь і громадська самоорганізація в Україні: не втратити б шанс [Електронний ресурс] / Г. Зеленько // Розвиток демократії та демократична освіта : зб. мат. III міжнар. наук. конф. (Львів, 19-22 трав. 2005 р.). – К: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publication/collection_2005/section_4/Zelenko.doc
11. Freedom in the World 2010 : Survey Release [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=445>
12. Розвиток громадянського суспільства в Україні: відповідність стандартам ради Європи : (аналіт. записка) [Електронний ресурс]: уклад. Ю. Опалько. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2010. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/May2010/14.htm>
13. Лациба М. Чому нам потрібен новий закон „Про громадські організації” / М. Лациба // Громадянське суспільство. – 2009. – № 4 (11). – С. 2-6.
14. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 роки : звіт за даними дослідження; [автори-упорядн. : Л. Паливода, О. Кікоть]. – К. : БФ „Творчий центр Каунтерпарт” ; „Макрос”, 2006. – 160 с.
15. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства / Бистрицький Є. // Дзеркало тижня. – 2007. – № 42 (671). – 11–18 листопада. – С. 13.